

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis': de casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622

Reference:

Marnef Guido.- Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis': de casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622
Trajecta - ISSN 0778-8304 - 27:2(2018), p. 277-300
To cite this reference: <https://hdl.handle.net/10067/1589190151162165141>

Bouwen aan een lutherse kerk 'onder het kruis'

De casus van de lutherse gemeenschap van Antwerpen, 1585-1622

GUIDO MARNEF

Na een beleg dat ruim een jaar had aangesleept en na twee maanden durende onderhandelingen tussen Alexander Farnese en vertegenwoordigers van het opstandige Antwerpse stadsbestuur ondertekende de Antwerpse delegatie op 17 augustus 1585 een 27 punten tellend reconciliatie- of capitulatietraktaat. Op die manier kwam er een einde aan de periode van de zogenaamde Calvinistische Republiek (1577-1585) waarin Antwerpen uitgegroeid was tot de virtuele hoofdstad van de Opstand en tot een centrum van protestantisme met internationale allures. Philips van Marnix van Sint-Aldegonde, die de Antwerpse delegatie leidde, had gehoopt dat Alexander Farnese zou instemmen met een religievrede die aan calvinisten en lutheranen enkele kerken en openbare begraafplaatsen zou toestaan. Farnese wou echter net als de Spaanse koning Filips II geen concessies doen die de rooms-katholieke kerk zouden schaden.¹ Artikel 6 van het reconciliatietraktaat bepaalde:

Ende also den wille vanden Coninc niet en is dese soo vermaerde stadt, wesende ghefondeert op de traf-

ficque ende Coopmans-handel te ontblooten van volc oft rigoureselijck te veriaghen de ghene die daer binnen sijn. Alle de voorseiden Burgeren ende Inghesetenen sullen aldaer moghen blijven houden hun residentie, den termijn van vier gheele Jaeren, sonder aldaer ondersocht of gheinquiteert te worden int stuc van hunne conscientien oft ghedwonghen te worden tot nieuwen Eedt om tfeyt vande Religie. Midts aldaer levende in stillicheydt ende sonder desordre ende schandael, om hen daerentusschen te beraden ende resolveren oft sy sullen willen leven inde exercitie vande oude Catholijcke, Apostolijcke, Roomssche Religie, om ingevalle niet hen aldan binnen den selven tijt te moghen vrijelijck vuyten lande vertecken, alst hun goet duncken sal, in welcken ghevalle hen toeghelaten sal worden, de vrye ghebruyckenisse van alle hunne goederen, om daer van te disponeren, de selve te transporteren, vercoopen, of talieneren, ghelijc sy bevinden selen te behoorene oft de selve te doen regieren, ontfanghen ende administreren, by alsulcken als sy daertoe zelen willen stellen ende deputeren [...].²

1 Marnef, 'Burgemeester in moeilijke tijden', 33-36.

2 *Articvlen, Ende conditien Vanden Tractate*, 4-5.

De protestanten mochten dus nog vier jaar in alle stilte in de stad verblijven. Op het einde van die termijn moesten ze zich ofwel verzoenen met de rooms-katholieke kerk of dienden ze de stad te verlaten. In dat laatste geval mochten ze wel hun bezittingen meenemen of verkopen, een bepaling die ook voorzien was in het *ius emigrandi* van de Vrede van Augsburg (1555).³ De Spaanse koning en zijn landvoogd hadden een samenleving voor ogen waarin slechts plaats was voor één enkele religie – de rooms-katholieke. Het religieuze differentiatieproces dat zich sedert het tweede kwart van de zestiende eeuw in Europa had doorgezet en de politiek-religieuze oorlogen die in de tweede helft van de zestiende eeuw een aantal landen verscheurden, stelden politieke machthebbers voor moeilijke keuzes. Vaak opteerden vorsten voor religieuze uniformiteit binnen hetzelfde territorium, maar ook een keuze voor vreedzame co-existentie behoorde tot de mogelijkheden. Zo creëerde het Edict van Nantes (1598) in het Franse koninkrijk een kader dat in heel wat steden aan de gereformeerde minderheid een beschermde positie verleende.⁴ Op het concrete terrein konden de genomen beslissingen echter voor spanningen zorgen of leiden tot een strategie van pragmatische accommodatie die afweek van het algemene sturende principe. Dat kwam omdat in de realiteit niet alleen

politieke en religieuze overwegingen speelden, maar ook economische belangen in het geding waren. Dat laatste gold ook voor de Nederlanden, een sterk geürbaniseerde en in de internationale handel geïntegreerde regio. Toen landvoogdes Margareta van Parma er na de troebelen van het Wonderjaar alles aan deed om de orde en de rust te herstellen, drong zij er bij de koning meermaals op aan om een politiek van genade en clementie te voeren. Ze maakte zich vooral zorgen over de massale emigratie vanuit Antwerpen. De kooplieden en andere inwoners die uit vrees het land ontvluchtten, dreigden het land te ontvolken en de koophandel – die ze betitelde als “vray entretènement et nourriture des pays de par deça” – te ondermijnen waardoor de welvaart en de macht van de buurlanden zouden vergroten.⁵

Hoewel in het begin van het al geciteerde artikel 6 van het reconciliatietrakteat vermeld werd dat de koning de vermaarde stad Antwerpen, die gefundeerd was op de koophandel, niet wou ontvolken, wogen zowel in 1567 als 1585 politiek-religieuze principes zwaarder dan economische afwegingen.⁶ In deze bijdrage willen we onderzoeken welke effecten de beslissing van Filips II om na de overgave van Antwerpen slechts één religie blijvend te dulden op de protestantse gemeenschap in de stad heeft gehad. Voor een goed begrip

3 Klueing, *Das Konfessionelle Zeitalter*, 142-143.

4 Zie Greengrass, *Christendom Destroyed*; Te Brake, *Religious War and Religious Peace*, en de artikelen in Cameron, Greengrass en Roberts, *The Advent of Religious Pluralism*, en Do Paço, Monge en Tatarenko, *Des religions dans la ville*.

5 Margareta van Parma aan Filips II, 3 mei 1567, in: Theissen en Van Gelder, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, I, 349-350. Gelijkwaardige pleidooien in haar brief aan Filips II, 12 april 1567, in: ARA, *Papieren van Staat en Audiëntie*, 163/1, los stuk, en in haar brief aan Filips II van 30 juli 1567, in: Theissen en Van Gelder, *Correspondance*, I, 402, waarin ze meldt dat er al drieduizend huizen in Antwerpen leeg stonden.

6 Zie voor Filips religieuze overtuiging Parker, *Imprudent King*, 80-99.

dienen we voor ogen te houden dat die protestantse gemeenschap erg groot was. Op basis van de religieuze affiliatie van de ongeveer tienduizend leden tellende Antwerpse burgerwacht weten we hoe talrijk de diverse confessies of stromingen waren aan de vooravond van de val van de stad. Wanneer we die cijfers extrapoleren naar een totaal bevolkingscijfer van ca. 82.000 inwoners, zou dat betekenen dat er in 1585 ongeveer 37.000 katholieken (45 percent), 21.000 calvinisten (26 percent), 12.000 lutheranen (15 percent) en 1600 doopsgezinden (2 percent) waren. Daarnaast waren er 9800 of 12 percent religieus onbeslist of lieden waarvan men de religieuze affiliatie niet kon achterhalen.⁷ Bij onze analyse willen we letten op alle actoren die de uitkomst van de religieuze verhoudingen in Antwerpen bepaalden: het centrale en stedelijke politieke gezag, de kerkelijke autoriteiten en uiteraard ook de protestantse gemeenschap zelf. We zullen daarbij focussen op twee fases: de periode van de vierjarige reconciliatietermijn (1585-1589) en de periode van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Dankzij enkele uitzonderlijke dossiers kunnen we in beide gevallen nagaan hoe met name de in Antwerpen achtergebleven lutheranen reageerden op de veranderende tijdsomstandigheden.

Overleven van de lutherse gemeenschap in de jaren na de val van Antwerpen

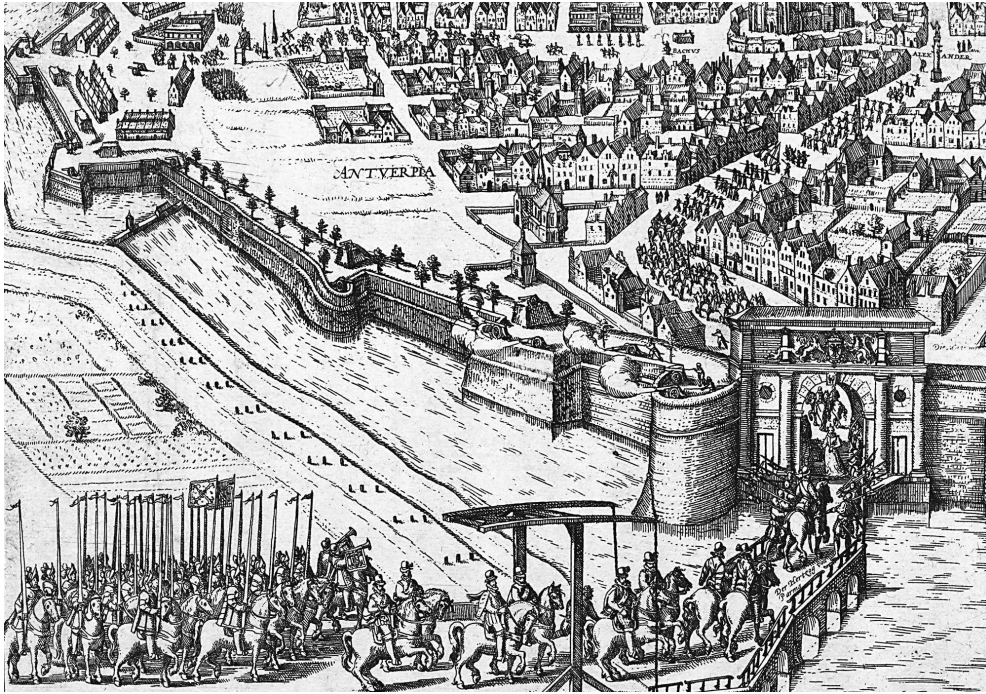
Tien dagen na de ondertekening van het capitulatieverdrag deed Alexander Farnese samen met een aantal hoge edelen en tweeduizend soldaten zijn intrede in de stad. Hij zette zich onmiddellijk in voor het herstel van de oude politieke en kerkelijke orde. Op 8 september installeerde hij een nieuwe stadsmagistraat. De twee burgemeesters en achttien schepenen waren allen betrouwbare katholieken, onder wie een aantal teruggekeerde ballingen.⁸ Tegelijkertijd spande hij zich in voor het herstel van de rooms-katholieke kerk en religie, die erg onder het calvinistische regime hadden geleden. Hij verwachtte veel van een vitale seculiere en reguliere clerus. Vooral de teruggekeerde jezuïeten moesten in zijn ogen de steunpilaren worden van een nieuwe, contrareformatorische kerk. Farnese geloofde inderdaad in de intrinsieke kracht van de Contrareformatie en hij hoopte dan ook dat gedurende de vierjarige reconciliatietermijn zoveel mogelijk protestanten tot het rooms-katholieke geloof konden worden bekeerd.⁹ Vanaf 1587 zou ook Laevinus Torrentius zich als bisschop van Antwerpen inzetten voor het katholieke herstel.¹⁰

7 Cijfers gebaseerd op Boumans, 'De getalsterkte van katholieken en protestanten'.

8 Zie het dossier in ARA, *Papieren van Staat en Audiëntie*, 809/13, losse stukken, en de namenlijst in SAA, *Privilegiekamer*, 1347, f. 558.

9 Van der Essen, 'Enige dokumenten'; Id., 'Alexandre Farnèse', 77-79; Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus*, I, 348; Andriessen, *De jezuïeten*, 113-114, 195-196.

10 Marinus, *Laevinus Torrentius*. Torrentius was op 27 oktober 1586 door de pauselijke administratie tot bisschop van Antwerpen benoemd. Hij nam op 15 december 1586 zijn bisdom in bezit en werd op 10 september 1587 tot bisschop gewijd.

Tien dagen na het capitulatieverdrag deed Alexander Farnese zijn intrede in Antwerpen. In de volgende maanden en jaren steunde Farnese voluit het proces van katholiek herstel. Gravure van Frans Hogenberg. [Universiteitsbibliotheek UAntwerpen, Prentenkabinet: KP 35.13]

Alles wijst erop dat veel protestanten de stad verlieten in de weken en maanden die volgden op de capitulatie. Zo meldde Thomas van Thielt, die van 1578 tot 1585 als predikant de Nederlandstalige calvinistische kerk had gediend, in november 1585 vanuit Delft dat al meer dan twintigduizend mensen wegens de religie vrijwillig de vlucht hadden genomen.¹¹ Menso Alting liet vanuit het toevluchtsoord Emden weten dat Antwerpen vele goede gelovigen uitdreef, maar dat er tegelijkertijd ook

niet weinig ‘slechten’ arriveerden, onder wie vele “ex semipapistas”.¹² Ook talrijke lutheranen verlieten in het najaar van 1585 Antwerpen. Velen trokken naar de noordelijke gewesten, vooral naar Amsterdam, en naar een aantal steden in het Duitse Rijk.¹³ Voor de protestanten die besloten om in de Scheldestad te blijven, braken moeilijke tijden aan. Hoe de achtergebleven lutheranen in een volledig nieuwe context toch probeerden hun geloof te belijden, blijkt uit de casus van Gillis Rogge.

11 Brief van 7 november 1585 aan Théodore de Bèze, in: Nicollier en Genton, *Correspondance de Théodore de Bèze*, XXVI, 199-200.

12 Brief aan Arent Cornelisz, predikant in Delft, 16 december 1585, in: Gemeentearchief Delft, *Archief van de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde gemeente*, IV-112, los stuk. De uit de Nederlanden gevluchte Alting was van 1575 tot 1612 calvinistisch predikant in Emden. Zie over hem Voss en Jahn, *Menso Alting und seine Zeit*.

13 Van Manen, *Lutheranen*, 106-108, 110-111; Brall, *Konfessionelle Theologie und Migration*; Jhering, *Wandlungen und Aufbrüche*.

Gillis Rogge was een geboren poorter van Antwerpen die blauwverver was en in de Schrijnwerkerstraat woonde. In de zomer van 1586 werd hij, toen veertig jaar oud, wegens verboden lutherse activiteiten door de schout gearresteerd en ondervraagd.¹⁴ Enkele dagen voor zijn arrestatie had Gillis ervoor gezorgd dat Mr. Peter van de Style op zaterdagvoormiddag de verwondingen ging verzorgen van Herman “den Creupelen”. Ook Gillis trok die dag naar Herman en raakte in diens huis in een discussie verwickeld met enkele burenen. Zij stelden dat Gillis daar gekomen was om Herman “om te setten ende te stercken” in de lutherse religie, terwijl Herman om de parochiepastoor had verzocht. Volgens Gillis had Herman dat verzoek echter gedaan doordat “hem zyn synnen begonsten te failleren”. Gillis verklaarde aan de schout dat hij de gezindheid van Herman welkende en dat hij hem “naer zijn beste vermoghen naer syn gesintheyt troosten ende vermaenden”. Gillis Rogge oefende met andere woorden zijn taak als ziekentrooster uit. Dat werd impliciet door chirurgijn Van de Style bevestigd toen hij stelde dat Gillis aan Herman zei “dat hij goede paciencie soude hebben van tgene dat hem Godt opleyde”. Van de Style voegde er bovendien aan toe dat de pastoor van de Sint-Andriesparochie

effectief gekomen was en aan Gillis Rogge vroeg of hij een ziekentrooster was en wat zijn naam was. Gillis repliceerde dat hij daar niet op hoefde te antwoorden.¹⁵ Wellicht leidde dat incident tot zijn arrestatie.

Tijdens zijn eerste ondervraging gaf Gillis Rogge ook toe dat hij op zondag voor zijn huisgezin uit de “huyspostillen”, de prekenverzameling van Maarten Luther, had voorgelezen in aanwezigheid van nog drie, vier, vijf of zes vrienden die op bezoek waren. Dergelijke verklaringen waren voor de schout natuurlijk een reden om Gillis nog verder op de rooster te leggen en uit die ondervragingen bleek dat de in Antwerpen wonende lutheranen anno 1586 behoorlijk wat geheime activiteiten ontplooiden. Op 29 augustus erkende Gillis dat er vermaningen en andere exercitiën volgens de leer van Maarten Luther hadden plaatsgevonden, maar dat hij het niet met zijn geweten in overeenstemming kon brengen om namen te noemen. Wel wilde hij kwijt dat er, sinds de vrouw van minister of predikant Joos Janssen of Joos Popelier zes weken geleden was gearresteerd, geen vergaderingen meer waren gehouden.¹⁶ De predikant was Joost van den Popeliere, die na zijn verblijf in Antwerpen in Emden en Amsterdam werkzaam was.¹⁷

14 Zie zijn dossier in ARA, *Spaanse Geheime Raad*, karton 1117: ondervragingen van 11 en 29 augustus en 24 september 1586. De laatste ondervraging gebeurde op de pijnbank en leverde de meeste informatie op. SAA, *Vierschaar*, 83, losse stukken: getuigenis van Mr. Peter van de Style en ondervraging van Gillis Rogge, allebei 11 augustus 1586.

15 Ondervraging van G. Rogge en verklaring van P. van de Style, 11 augustus 1586, in: SAA, *Vierschaar*, 83, losse stukken. De in de Gratiekapelstraat woonachtige Van de Style kreeg bij de zuivering van de burgerwacht in 1585 de kwalificatie “luthers/katholiek” mee. Degueldre, *Kadastrale ligger*, XII, nr. 472. Wellicht was hij een lutheraan die men nog voor de katholieke kerk hoopte te winnen, maar mogelijk behoorde hij in 1586 nog tot het lutherse netwerk.

16 Ondervraging van 29 augustus 1586 op het Steen in aanwezigheid van de schout en twee schepenen, in: ARA, *Spaanse Geheime Raad*, karton 1117, los stuk.

17 Loosjes, *Naamlijst*, en Van Manen, *Lutheranen*, 108.

May 17 den 1587
 Aenlijffghe
 Cijffers
 Gillis Rogge gebaeyft

3

Overacht die gebaeyft ende daer die reconciliatie dier
 Stadt met zyn goetrecht van vorse vry Maat aengetraet
 zay gheft vordere ghy te vryden by secrete verghaderinghe
 van vry se vrygheit personeel saldaer sommeninghe van
 ydenantide in ontfen liden saldinghe van sulden vry
 ydenantide gheghe by alsoe goet reconciliatie met
 alle sulde de vorse reconciliatie niet wort ydenantide gheghe
 die oprecht catholique Roomse religie in vorse dier
 vorse gheghe :

Soe concludeert daerlijffghe dat de vordere als vorse
 in scandale personeel der gheghe alle vorse
 catholique Justitie deze Stadt gheghe vorse
 pinculig sal vorse vorse inder te vorse
 by vorse bannishment dier deze Stadt
 Man gheghe vorse op capitale straffe :

J. Jernic Tsemerts

Aanklacht en strafvordering van de schout van Antwerpen tegen Gillis Rogge, 1587. Rogge werd er onder meer van beschuldigd zich in "secrete verghaderinghe" bevonden te hebben.
 [SAA, Processen Supplement, 8452]

Veruit de meeste informatie gaf Gillis Rogge toen hij op 24 september 1586 op de pijnbank werd gelegd. Hij gaf toe dat hij in het huis van een schilder, genaamd Jeronimus Huys, wonend in de Gasthuisbeemden, was geweest. Mr. Joost van den Popeliere was daar ook aanwezig en

hield er een vermaning. Verder waren er nog een twintigtal andere aanwezigen, van wie hij er verschillende bij naam noemde. De lijst die we op die manier kunnen reconstrueren, geeft ons een kijk op de samenstelling van de geheime lutherse gemeente:

Aanwezigen op vermaning door Joost van den Popeliere, ca. augustus 1586

Naam	Beroep	Woonplaats
Joost van den Popeliere	predikant	
Gillis Rogge	blauwverver	Schrijnwerkerstraat
Jeronimus Huys	schilder	
Martynken	weduwe van predikant	Gasthuisbeemden
Zus van Martynken		
Meisje genaamd Fycken		
Quinten van Valckenborch	schilder	bij het Hessenhuis
Reinier, een jongezel	kleermaker	Goddaert
Hans, een jongezel	kleermakersknecht	Goddaert
Maarten van Valckenborch	schilder	Everdijstraat
Andries, een kreupel man	ziekentrooster	Klapdorp
Jeronimus	kleermaker	hoek van de Clarestraat
Maryken	weduwe van predikant	
X	wever	op de achterkamer van Maryken
Hans	kleermaker	op de voorkamer van Maryken
Joris Rem	schilder	Lange Nieuwstraat

Gillis Rogge verklaarde dat de vermaningen drie- à viermaal werden gehouden, gewoonlijk op een zondagmorgen tussen acht en negen uur. De lutherse predikant hield telkens een vermaning “vuyten Evangelie van dyen daghette huyspostillen”. De vermaningen werden niet alleen bij Jeronimus Huys gehouden, maar ook bij Andries de ziekentrooster in Klapdorp en verder meestal bij Gillis Rogge zelf. Op de vraag of er ook dopen en huwelijken voltrokken werden en het “nachtmal” gevierd werd, stelde hij dat hij dat nooit gezien had, maar dat het in het geheim gebeurde en afzonderlijk bij iedereen thuis. De

dochter van kousenmaker Willem Berthout was op die manier drie maanden geleden getrouwd.¹⁸

Op de vraag waarom hij en andere geloofsgenoten het aangedurfd hadden om dergelijke vergaderingen te houden terwijl alle vergaderingen behalve de rooms-katholieke toch verboden waren krachtens het reconciliatietraktaat, gaf Gillis Rogge een interessant antwoord. Hij zei:

Tselve ter goeder meyninge gedaen te hebben tot hunder salicheyt, verhopende nyet te connen daeraen misdoene, alsoo zy verstaen dat de

¹⁸ Willem Berthout (ook: Bertoult) woonde vooraan in de Hoogstraat en bezat er het huis “Inden Grooten Palmboom”. Degueldre, *Kadastrale ligger*, III, nr. 30.

vrijheyt van consciencien byden
voorseiden tractate geguendt sonder
alsulcken cleynen exercitie, die bin-
nen die huysen secretelyck gedaen
worden, nyet wel en can subsisteren.
Biddende dat de heeren gelieven
wille dit met goeder discretie te
modereren, alsoo tselve met alle
stillicheyt is gedaen geweest.¹⁹

Gillis Rogge hield er duidelijk een ruime interpretatie van het reconciliatietraktaat op na. Artikel 6 bepaalde dat de protestanten niet verontrust zouden worden zolang ze in alle stilte leefden en geen schandaal verwekten. Hij was van oordeel dat gewetensvrijheid niet levensvatbaar was zonder kleinschalige geheime vergaderingen. Maar voor Alexander Farnese was dat ongetwijfeld een brug te ver, ook al waren die vergaderingen private samenkomsten. Bij het opstellen van het capitulatietraktaat dacht hij er ongetwijfeld niet aan dat gewetensvrijheid ook het recht op geheime vermaningen zou impliceren. Toch bleek de interpretatie van artikel 6 problemen op te leveren. Bisschop Laevinus Torrentius had in Brussel over de zaak overlegd. Hij had de secretaris van de Geheime Raad gesproken, maar die had hem meegedeeld dat de raadsheren van de Raad zelf geen overeenstemming konden bereiken. Ze waren van oordeel dat een 'rijpere' beslissing nodig was en dat daartoe het best een aantal belangrijke figuren uit de geestelijke stand konden samenkomen. Bovendien

stoorde het de bisschop dat protestanten in Antwerpen zelfs publiekelijk lieten merken dat er huwelijken gesloten werden of dopen toegediend, wat hij zonder meer als een belediging aan het adres van de katholieken beschouwde. Vooral over de doopsgezinden die hun kinderen niet lieten dopen, maakte hij zich grote zorgen. De schout diende tegen al die praktijken dan ook op te treden.²⁰ Blijkbaar kwam er een soort modus vivendi uit de bus. Er moest streng toegezien worden op de doop van kinderen – een maatregel die gericht was tegen de doopsgezinden – en protestanten mochten alleen binnenskamers huwelijken voltrekken, zonder openlijk vertoon of een publiek feest.²¹

Ondertussen bleef Gillis Rogge gevangen in het Steen. Daar ontving hij een troostbrief getiteld “eenen christelike troostbrieff aen eenen yegelycken christene, die de vervolginge [sic] om des naems Christi onderworpen es”. De brief was hem “vande gemeynte wegen” gezonden, maar hij wist niet wie hem geschreven had. Gevraagd hoe men zich die “gemeynte” moest voorstellen en wie de leiding had, antwoordde hij dat er momenteel geen predikanten meer waren of personen die de zorg voor armen en zieken op zich namen, “soo oyck andersints een yegelyck nu genoch met syn selven te doene heeft”.²² Het optreden tegen de private lutherse activiteiten blijkt dus toch een reële impact gehad te hebben op de werking van de lutherse gemeenschap. De ver-

19 ARA, *Spaanse Geheime Raad*, karton 1117, los stuk.

20 Brief aan kanunnik Silvester Pardo, niet gedateerd, maar februari 1587, in: Torrentius, *Correspondance*, I, 476-477. Pardo was kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel en vicaris totdat Torrentius zijn functie als bisschop effectief uitoefende. Marinus, *Laevinus Torrentius*, 71, 82-83.

21 Ibid., 160.

22 Verklaring van 24 september 1586, in: ARA, *Spaanse Geheime Raad*, karton 1117, los stuk.

De Toren van Babel, schilderij van Maarten van Valckenborch, 1595. Van Valckenborch behoorde net als Gillis Rogge tot de lutherse kern die na de val van de stad geheime lutherse vermaningen bijwoonde. Met dit schilderij wilde hij wellicht ook uitdrukking geven aan de religieuze verwarring van zijn eigen tijd.
[Staatliche Kunstsammlungen Dresden]

melde troostbrief was voor de Antwerpse gemeenschap een bekend genre. Na het Wonderjaar werden enkele van zulke brieven door uit Antwerpen gevluchte lutherse predikanten in druk uitgegeven. Ze dienden toen ter ondersteuning van de lutheranen die nog in Antwerpen verbleven en daar in de verdrukking moeilijke tijden beleefden.²³ Gillis Rogge verbleef nog verschillende maanden in de gevangenis. Pas op 11 april 1587 sprak de schout het vonnis uit. Gillis werd ten laste gelegd dat hij zich sedert de reconciliatie van de stad in geheime vergaderingen had begeven waar “gedamneerde

ende ongheoirlofde leeringhe van Lutherus zijn gedaen geweest”. Op die manier had hij niet alleen de bepalingen van de reconciliatie overtreden, maar was hij ook ingegaan “teghen dye oprechte catholique Roomssche religie ende teghen dye geschreven rechten”. De conclusie was dan ook dat Gillis Rogge een “scandaleus persoon, der gemeynte ende alle goede catholique ingesetenen dezer stad geheel schadelyck ende pernicieulx” was. Bijgevolg werd hij veroordeeld tot eeuwige verbanning uit de stad en het markgraafschap van Antwerpen en de

²³ Marnef, ‘Antwerpen als bakermat’, 49 en noten 101 en 102 aldaar. Alles wijst erop dat de brief die Rogge ontving handgeschreven was.

doodstraf bij een eventuele terugkeer.²⁴ Die straf moet op de nog in Antwerpen woonachtige lutheranen ongetwijfeld indruk hebben gemaakt. Een aantal geloofsgenoten van wie Rogge op de pijnbank de namen had vermeld, had het vonnis overigens niet afgewacht en veiliger oorden opgezocht. Dat geldt zeker voor de schilders – de groep waarover we het best zijn ingelicht. De broers Quinten en Maarten van Valckenborch verbleven vanaf 1586-1587 in Frankfurt en zetten daar hun artistieke activiteiten verder. Joris Rem was vanaf 1587 actief in Kampen. Van enige bedrijvigheid van Jeronimus Huys is na 1586 in Antwerpen geen enkel spoor meer, maar het is niet duidelijk of en naar waar hij vertrok.²⁵ Maarten van Valckenborch behoorde in augustus 1586 tot de uit Antwerpen gevluchte lutheranen die in Frankfurt om de aanstelling van een Franstalige lutherse predikant verzochten.²⁶

De casus van Gillis Rogge toont mooi aan hoe de lutherse gemeenschap in Antwerpen na de val van de stad haar activiteiten probeerde voort te zetten. In het verleden hadden de gezagsgetrouwe lutheranen er steeds op gelet dat ze niets ondernamen dat inging tegen de wensen van de wereldlijke overheid,²⁷ maar tijdens de vierjarige reconciliatietermijn probeerden zij de grenzen van wat haalbaar was af te tasten. Met het

functioneren van een predikant en van ziekentrousters bleef er een rudimentaire gemeenteorganisatie bestaan, maar de geheime samenkomsten waren niet zonder gevaar. Zo werd de vrouw van predikant Joost van den Popeliere gevangengenomen en dat lot viel wat later ook Gillis Rogge ten deel. De dreiging ging niet alleen uit van de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, maar ook op het lokale terrein stuitten de clandestiene lutherse activiteiten op weerstand. Dat blijkt duidelijk uit de vijandige reacties die Rogge kreeg van de burens van een zieke en gekwetste geloofsgenoot. De parochiepastoor – in dit geval die van de Sint-Andriesparochie – bleek ook een alerte en krachtdadige houding aan te nemen. Ongetwijfeld verkozen heel wat lutheranen in dergelijke omstandigheden uit te wijken naar plaatsen waar ze hun geloof wel vrij konden belijden, net zoals dat gebeurd was na de repressie van de jaren twintig en na het debacle van het Wonderjaar.

Daarnaast kregen de lutheranen ongetwijfeld af te rekenen met de kracht van de beginnende contrareformatorische actie. Via predicaties en andere activiteiten probeerden de clerici, de jezuiten voorop, protestanten of twijfelaars voor het ware katholieke geloof te winnen. Belangrijk in dat verband waren de bekeringsessies van de Mariasodaliteit

24 De aanklacht en strafvordering van de schout, 1587, in: SAA, *Processen Supplement*, 8452, los stuk, en het vonnis in SAA, *Vierschaar*, 83, los stuk en 236, f. 56r. In het Vierschaarboek van de periode 1582-1596 wordt vanaf eind augustus en volgende maanden merkwaardig genoeg niets vermeld over de vervolging van Rogge. SAA, *Vierschaar*, 152, f. 71r°e.v.

25 Zie voor bio-bibliografische gegevens over die schilders de databank *Ecartico: Linking cultural industries in the early modern Low Countries ca. 1475 - ca. 1725*: <www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/persons/> (laatst geraadpleegd 29 oktober 2018).

26 Meinert, *Die Eingliederung*, 326-327. M. van Valckenborch had al op 7 juni 1586 in Frankfurt om het burgerrecht verzocht. Ibid., 321. Zie ook Jhering, *Wandlungen und Aufbrüche*, 129.

27 Marnef, *Antwerp in the Age of Reformation*, 80-81, 90-91, 101-103; Id., 'Antwerpen als bakermat', 20-21, 26-31, 47.

van de jezuiten. Van de advent 1586 tot Pasen 1587 werden in de kapel van de sodaliteit bekeringsessies georganiseerd, wat in het volgende kerkelijk jaar nog eens werd herhaald. Van elk lid van de Mariabroederschap werd verwacht dat het een protestant meebracht die dan vervolgens tijdens de sessies van zijn dwalingen overtuigd kon worden.²⁸ Bekeringsen waren er echter vooral op het einde van de vierjarige reconciliatietermijn. In de doop- en huwelijksregisters van de Antwerpse parochiekerken werden de namen genoteerd van protestanten die zich bekeerden tot de rooms-katholieke kerk. In de doop- en huwelijksregisters worden in de jaren 1586-1589 respectievelijk 1248 en 423 reconciliaties vermeld. In beide gevallen gebeurde veruit het grootste aantal verzoeningen met de rooms-katholieke kerk in het laatste jaar, namelijk 84 percent in de doopregisters en zelfs 94 percent in de huwelijksregisters. Velen hadden hun verzoening zo lang mogelijk uitgesteld omdat ze hoopten op een verlenging van de vierjarige reconciliatietermijn. Er werd zelfs geld gecollecteerd om een dergelijke concessie af te kopen van de centrale regering. Hoewel een aantal Antwerpse wethouders uit economische overwegingen niet onsympathiek stond tegenover een dergelijk initiatief, ging het toch niet door, mede door het hardnekkige verzet van bisschop Torrentius. Ook in de maanden die volgden op het verstrijken van de reconciliatietermijn maakte Torrentius nog gewag van talrijke verzoeningen.²⁹

Voor Alexander Farnese was het aanzienlijk aantal reconciliaties goed nieuws. Hij zag zijn streven beloond om tijdens de vierjarige periode via contra-reformatorische acties protestanten te bekeren. Maar tegelijkertijd brengen de cijfers over de massale emigratie een veel somberder beeld. We wezen al op de duizenden protestanten die Antwerpen verlieten in de maanden die volgden op de overgave van de stad. Die trend heeft zich voortgezet tijdens de vierjarige reconciliatieperiode. Telde Antwerpen aan de vooravond van de capitulatie nog 82.000 inwoners, dan was dat aantal op 8 mei 1586 al geslonken tot 59.082. Een goede vijf maanden later, op 21 oktober 1586, bedroeg het aantal inwoners nog 48.422 en in 1589 werd een aantal bereikt van 42.000. De stad Antwerpen had met andere woorden in vier jaar tijd bijna de helft van haar bevolking verloren.³⁰ Degenen die vertrokken, waren niet uitsluitend protestanten. Er waren ook rooms-katholieken die de stad uit economische overwegingen verlieten en bijvoorbeeld aangetrokken werden door het hogere loonniveau in Holland en Zeeland.³¹ Niettemin staat het buiten kijf dat onder de duizenden die Antwerpen na 1585 verlieten, de protestanten veruit in de meerderheid waren. Door die massale emigratie van voornamelijk protestanten was de clementiepolitiek die Alexander Farnese verankerd had in het reconciliatietraktaat van 17 augustus 1585 eigenlijk mislukt.³²

28 Marinus, *Laevinus Torrentius*, 161; Marnef, 'Protestant Conversions', 38.

29 De concrete cijfers in Marnef, 'Protestant Conversions', 40-41.

30 Zie de cijfers in Van Roey, 'De bevolking', en Boumans, 'Le dépeuplement'.

31 Scholliers, 'De eerste schade van de scheiding', speciaal p. 49-50.

32 Vergelijk Soen, 'Reconquista and Reconciliation', 10-16, 21-22, en Marinus, 'Het verdwijnen van het protestantisme', 263.

Een lutherse gemeente 'onder het kruis' tijdens het Twaalfjarig Bestand

Na het verstrijken van de reconciliatie-termijn vernemen we in de bronnen nog heel weinig over lutherse activiteiten in Antwerpen. Wellicht hebben de lutheranen die er zich nog bevonden, zich zeer rustig gehouden. Alles wijst erop dat er pas betere perspectieven kwamen met de aanvang van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Na moeizame onderhandelingen bereikten vertegenwoordigers van de Habsburgse Nederlanden en de Republiek op 9 april 1609 een akkoord over een Bestandstraktaat. Vijf dagen later werd het Twaalfjarig Bestand op de Antwerpse Grote Markt plechtig afgekondigd. Het Bestand veranderde in wezen niets aan de religieuze situatie. Zo kwam er geen vorm van godsdienstvrijheid voor de rooms-katholieken in de Republiek of voor de protestanten in de Habsburgse Nederlanden.³³ Maar het Bestandstraktaat voorzag wel in het vrij verkeer van personen en dat creëerde toch mogelijkheden voor de protestanten. Zo konden uit Antwerpen gevluchte protestanten achtergebleven familieleden of geloofsgenoten opzoeken in hun vaderstad. Nog belangrijker was het feit dat gereformeerden uit Antwerpen voor hun diensten sedert het Bestand op zondag per boot naar de gereformeerde kerk van Lillo konden

trekken. Volgens een verontwaardigde bisschop Joannes Miraeus schommelde hun aantal tussen de driehonderd en zeshonderd. Bovendien groeide op die manier het zelfvertrouwen van de protestanten. Het ongenoegen in hogere kerkelijke kringen leidde dan ook tot het plakkaat van 31 december 1609, dat een verbod inhield om heterodoxe ideeën te verspreiden en protestantse vergaderingen bij te wonen. De aartshertogelijke Nederlanden moesten immers een uniform katholiek gebied vormen. In welke mate de bepalingen van het plakkaat op het terrein werden toegepast, hing echter vaak af van de daadkracht van lokale gezagsdragers.³⁴

De beslistheid van de bisschop en het wetgevend kader van het nieuwe plakkaat konden in ieder geval niet verhinderen dat de protestanten tijdens het Twaalfjarig Bestand in Antwerpen hun activiteiten intensifieerden. Dat gold ook voor de lutherse gemeenschap, die in de jaren 1611-1622 nauwe contacten onderhield met de lutherse gemeente van Amsterdam, zoals blijkt uit de bewaard gebleven briefwisseling.³⁵ De Amsterdamse gemeente telde overigens heel wat uitgeweken Antwerpenaren in haar rangen en bekleedde vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw een leidinggevende positie in de lutherse beweging van de Lage Landen.³⁶

Wellicht beschikte de lutherse gemeenschap van Antwerpen al voor de afkondiging van het Bestand af en

33 Groenveld, *Unie - Bestand - Vrede*, 94-109, en de artikelen van het Bestand p. 115-127; Duerloo, *Dynasty and Piety*, speciaal p. 217-220.

34 Marinus, 'Het verdwijnen van het protestantisme', 264-265; Pasture, 'Le placard d'hérésie'.

35 Bewaard in GAA, *Archieven van de kerkenraad en van ouderlingen der Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam*, 127, losse stukken.

36 Happee, Meiners en Mostert, *De Lutheranen in de Amsterdam*, 15-19; Van Manen, *Lutheranen*, 110-118.

Overleden day oock vanden woer ... Consistorie tot sulche
 vergaderinge hierover sijn ende onse gheschichte allely doord
 te duvelen In dese Nederlanden met dat bynt Apocal. 12.
 In die doofstijne vliedich ende gearstel Int verborge zoudich moet
 inde dergalich oock met droote swaer eyde ende pinculicheit
 gaeftich vriedvallich vout. Coo gebly vey oyt bejuech dat Edele
 Consistorie ende onse eygenly moet vort bejuech vnsly
 hare vredeger Magister Goswinus Mulberium ende Adam
 endelsover van ende vagen onse pinculicheit tot sulche adige
 steet algeintyne vergaderinge vollick sijn de. O gheschicht
 biddend dat weer ende. Jkuse vnsere vordenechte end
 benaude der vrede fact ter gecty te minne by adigelyck lath
 zyn. Ende de vrede vnsere ende gaeftich. So die vrede gaeft
 ende mit vrede vordenechte. Als vore onse gaeftich end
 resoluente dat daer vore onse pinculicheit mare vordenechte end
 onse benaude Consecraturie vordenechte.

Wir ende vort onse vrede hare ende mit vrede vordenechte
 mit te alle vore onse ende vrede pinculicheit In Gode vrede
 tede by te vrede vordenechte te vrede. Ende met andere
 gaeftich ende mit vrede vordenechte te vrede. Dat tot Gode vrede
 ende tot vrede vordenechte van vrede Nederlanden. Gaeftich
 Ayn sal vrede vordenechte. Dat ter vrede gaeftich vrede
 des by lath gaeftich. Ende mit onse Consistorie sijn be
 segget. Des by vrede sijn vrede. In Antwerpen

Van C. S. D. vrede Gaeftich
 vrede vrede Gaeftich
 ende vrede vrede van vrede
 der vrede vrede vrede vrede
 vrede vrede vrede vrede

Brief van de "ouderlingen ende voorstaenders" van de lutherse gemeente in Antwerpen aan de geloofsgenoten in Amsterdam, 22 september 1614, met onderaan het zegel van het Antwerpse consistorie.
 [GAA, Archiefen kerkenraad en ouderlingen Evangelisch-Lutherse gemeente, 127]

toe over een predikant. Een predikant genaamd Cray diende mogelijk tot zijn overlijden in 1611 in Antwerpen.³⁷ Nog hetzelfde jaar was Jan Vils bedrijvig in Antwerpen, want in september 1611 nam hij afscheid van de Antwerpse lutheranen nadat hij zich goed van zijn taak had gekwetten.³⁸ In het najaar van 1611 trok Arnout de Witte, een van de leiders van de lutherse gemeenschap in Antwerpen, samen met zijn vrouw en zijn schoonvader Artus van den Bogaert, naar Amsterdam. Ze hadden aan de Amsterdamse predikanten Adolf Fisscher en Johannes Wilhelmi laten weten dat ze een predikant begeerden die in Antwerpen in het geheim het woord van Christus kon verspreiden. Wat de taal betrof, hadden ze een voorkeur voor een predikant die zich in het Nederlands kon behelpen en als dat niet mogelijk was, verkozen ze eerder één uit Oostland dan uit Hoogduitsland.³⁹ Arnout de Witte maakte zich sterk dat hij samen met zijn schoonvader elk jaar 200 gulden kon opbrengen voor het onderhoud van de predikant.⁴⁰ In april 1612 leek de beoogde dienaar eindelijk in het verschiet. Het gevaar verbonden

aan de uitoefening van het ambt zou klein zijn, want de gelovigen konden telkens met vijf of zes paar samenkomen in een huis of buiten in een speelhof. Als er iemand zou sterven, kon die 's nachts met toestemming van de bisschop begraven worden, maar kinderen laten dopen lag moeilijker.⁴¹ Nog in het najaar van 1612 kwam vanuit Amsterdam Goswinus Mulhemius in Antwerpen aan. Zijn predicaties vielen daar zeer goed in de smaak en de Antwerpse lutheranen besloten daarom een volwaardig beroep op hem uit te brengen, zodat hij permanent in dienst kon treden. Dat laatste lijkt nog eind december 1612 gelukt te zijn. Mulhemius was op dat moment in Antwerpen bezig met prediken en het bedienen van de sacramenten.⁴²

Goswinus Mulhemius was afkomstig uit Dinslaken in het land van Kleef. Hij had gestudeerd in Helmstadt en aan de universiteit van Marburg. Zeker tot midden 1617 verbleef hij bij de gemeente van Antwerpen, maar nog datzelfde jaar overleed hij in Dresden tijdens een reis door Duitse territoria om geld in te zamelen.⁴³ Tijdens de ambtsperiode van Mulhemius blijkt de lutherse gemeen-

37 Verder is over hem niets bekend. Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme*, 534, 555-556.

38 Arnout de Witte en een aantal andere geloofsgenoten aan de gedeputeerden en predikanten van Amsterdam, 22 september 1612, in: GAA, *Archieven van de kerkenraad en van ouderlingen der Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam*, 127, los stuk. Over Jan Vils vonden we geen nadere biografische gegevens.

39 Met Oostland werd het gebied van de Hanzekooplieden bedoeld. Een kaart van Oostland uit 1543 is afgebeeld in Brand en Knol, *Kogge, Kooplieden en Kantoren*, 14.

40 Zie de brieven van Arnout de Witte aan Adolf Fisscher, 3 november 1611, en aan Johannes Wilhelmi, 25 november 1611, 8 december 1611 en 2 februari 1612, in: GAA, *Archieven van de Evangelisch-Lutherse gemeente*, 127, losse stukken.

41 Brief van Arnout de Witte aan Johannes Wilhelmi, 12 april 1612, in *Ibid.*

42 Arnout de Witte aan de predikanten te Amsterdam, 4 en 29 december 1612, in: *Ibid.*

43 Loosjes, *Naamlijst*, 218; Manné, *Nauwkeurige zo theologise als historise aenmerkingen*, 338. De studies in Marburg blijken uit Mulhemius' opdracht uit 1610 in het album amicorum van Johannes Lemker, in KB Den Haag, Hs. 135 I 49, f. 263r°. De laatste vanuit Antwerpen geschreven brief is van 14 juni 1617. Een soort geloofsverklaring, wellicht resultaat van zijn examinatie door de Amsterdamse kerkenraad, 15 december 1612, eveneens in GAA, *Archieven Evangelisch-lutherse gemeente Amsterdam*, 127, losse stukken.

schap van Antwerpen een strakkere organisatorische vorm gekregen te hebben. Begin 1614 functioneerde er een kerkenraad of consistorie met ouderlingen. Op 14 januari verschenen Caspar Wilhelmsen en Clara van Oosten voor het consistorie omdat ze in het huwelijk wilden treden. Omdat Clara “unserer Gemeynnten alhier gliestmaet waer” wensden zij door Mulhemius getrouwd te worden, maar de ouderlingen konden daar niet mee instemmen, omdat het hun en de gemeente schade kon berokkenen. Wel werd toegestaan dat Mulhemius de ondertrouw zou doen, wat op 25 januari in een privéwoning ook gebeurde in aanwezigheid van verschillende ouderlingen.⁴⁴ In september 1614 vaardigden de “ouderlingen ende voorstaenders vande gemeynte der Augsburscher Confessie binnen Antwerpen toegedaen” Goswinus Mulhemius en Adam van Oudenhoven af naar een algemene vergadering of synode die in Amsterdam zou samenkomen van 30 september tot 2 oktober.⁴⁵ Het Amsterdams consistorie had eerder tot die synode opgeroepen. Op de vergadering konden vertegenwoordigers van de lutherse gemeenten in de Nederlanden problemen aankaarten. Zo vroeg Mulhemius of het geoorloofd was om kinderen door een rooms-katholieke priester te laten dopen, een vraag die duidelijk verwees naar de moeilijke situatie van de Antwerpse gemeente “onder

het kruis”. De synode kon daarmee tot grote ontgoocheling van Mulhemius echter niet instemmen, omdat belangrijke principes ondanks dreigend gevaar niet mochten worden opzijgezet.⁴⁶

Dat het leven in de Antwerpse gemeente niet zonder gevaar was, bleek het volgende jaar. Op 11 april 1615 lieten de broeders van Antwerpen aan hun Amsterdamse geloofsgenoten de moeilijke situatie van hun bedrukte kruiskerk weten. Ze wezen erop dat hun vijanden niet rustten en dat er aanwijzingen waren dat predikant Mulhemius bij sommigen van hen gekend was, zodat ze tot hun spijt mettertijd naar een andere predikant zouden moeten uitkijken.⁴⁷ Vanaf juli 1615 vond Mulhemius een nieuw werkterrein in Leiden, maar vanaf maart 1616 blijkt hij terug in Antwerpen te zijn, al was dat mogelijk slechts occasioneel.⁴⁸ In oktober 1616 bleek er een andere predikant in Antwerpen bedrijvig te zijn. Wellicht was dat Jacobus Conradi, die tot Pasen 1617 in Antwerpen werkzaam was. Rond die tijd voelde Conradi zich echter niet meer veilig in Antwerpen en verlangde hij een overplaatsing naar Amsterdam. De gemeenteleiders van Antwerpen ontsloegen Conradi in april 1617 van zijn dienst, niet alleen wegens het gevaar dat dreigde, maar ook omdat hij een vrouw en kinderen had, wat zijn onderhoud voor de Antwerpse gemeente

44 G. Mulhemius aan de broeders van Amsterdam, 24 februari 1614, in: Ibid.

45 Procuratie van 22 september 1614, in: Ibid.

46 Zie voor de synode Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme*, 563-570, en Van Manen, *Lutheranen*, 127-130.

47 Brief in GAA, *Archieven Evangelisch-lutherse gemeente Amsterdam*, 127, los stuk.

48 Vanaf 3 maart 1616 begint een nieuwe reeks vanuit Antwerpen geschreven brieven. Ibid. Voor zijn werkzaamheid in Leiden: Loosjes, *Naamlijst*, 218, en Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme*, 556.

bijzonder zwaar maakte.⁴⁹ Een jaar later was er nog altijd geen adequate oplossing, want Arnout de Witte vroeg de hulp van de gemeente van Amsterdam om ervoor te zorgen dat de broeders van Antwerpen bediend zouden worden met het woord Gods en de sacramenten. Hij dacht daarbij aan een samenwerking tussen de geloofsgemeenschappen van Antwerpen, Breda en Dordrecht, waarbij de predikant in Breda zou wonen.⁵⁰ Blijkbaar kwam een dergelijke oplossing ook uit de bus, want in 1622 liet predikant Justus Brouwer weten dat hij drie jaar lang de christelijke gemeente van Antwerpen had gediend, waarvoor hem 100 gulden per jaar was toegezegd. Hij wachtte echter nog op achterstallige betalingen.⁵¹

Het beschikken over een predikant en de goed georganiseerde werking van de gemeente wijzen er duidelijk op dat de lutherse gemeenschap van Antwerpen tijdens de periode van het Twaalfjarig Bestand nieuwe impulsen heeft ontvangen. Dat het Bestand precies het reizen van en naar Amsterdam vergemakkelijkte, speelde ongetwijfeld een rol. Wat zeker ook hielp, was dat een aantal

gemeenteleiders beroepshalve ook mobiel waren en over de nodige middelen beschikten.⁵² Arnout de Witte, die zo vaak de contacten met Amsterdam onderhield, was een welgestelde diamantslijper.⁵³ Jacob van Soest, eveneens een belangrijke verbindingsman met Amsterdam, en Adam van Oudenhove, waren graanhandelaars, terwijl Pauwels Stroobant een boter- en kaasverkoper was.⁵⁴ Adam en Peter Rhetan waren zonen van de lakenkoper Pauwels Rhetan, die in 1580 gedeputeerde was van de lutherse kerk in Antwerpen.⁵⁵ Zij vormden daarmee de enige aantoonbare familiale continuïteit met het lutherse leiderschap uit de periode van de Calvinistische Republiek. Dat een aantal leidinggevende figuren duidelijk vermogend waren, was van groot belang omdat de gemeente zelf in het onderhoud van de predikant moest voorzien. Ondanks de toegenomen vrijheid bleven de Antwerpse lutheranen toch in een overwegend vijandige omgeving opereren. Predicaties en andere activiteiten dienden in het geheim te gebeuren en er werd over gewaakt dat de identiteit van

49 Broeders van Antwerpen aan Goswinus Mulhemius, 20 oktober 1616; Jacobus Conradi aan het consistorie van Amsterdam, 18 april 1617; broeders van Antwerpen aan de gemeente van Amsterdam, 19 april 1617, in: GAA, *Archieven Evangelisch-lutherse gemeente Amsterdam*, 127, losse stukken.

50 Brief aan Caspar Pfeiffer, predikant te Amsterdam, 25 maart 1618, in: Ibid.

51 Brief aan de broeders van Amsterdam, 25 mei 1622, in: Ibid. Justus Brouwer of Zythopaeus uit de omgeving van Düsseldorf had in Giessen gestudeerd en was aanvankelijk predikant in het Duitse Rijk en vervolgens in Leiden (1613-1615) en Breda (1615-1625). Loosjes, *Naamlijst*, 372-373; Van Manen, *Lutheranen*, 129, noot 25.

52 Voor het achterhalen van beroep en woonplaats konden we vaak gebruik maken van BAA, *Fonds Antwerpiensia*, 10, f. 191v^o-240v^o.

53 Hij woonde in de Korte Nieuwstraat "In de Drye Gouden Coppren" dat in 1584 nog bewoond werd door de rijke juwelenukoopman Christoffel Thijs. Degueldre, *Kadastrale ligger*, II, nr. 519; Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 48-58.

54 Hij was in 1584-85 eigenaar van het huis "Inde Gulde Poorte" op de Boterrui met een jaarlijkse huurwaarde van 200 gulden. Hij was toen tevens deken van de kolveniersgilde. Degueldre, *Kadastrale ligger*, I, nr. 625.

55 BAA, *Fonds Antwerpiensia*, 10, f. 191v^o, 193v^o; Degueldre, *Kadastrale ligger*, III, nr. 19.

Zegel van de lutherse gemeente van Antwerpen bij een brief van 19 april 1617. Rondom de boom staat het (niet meer volledig leesbare) opschrift "A.C.A. Quo pressior eo valentior": Antwerpse kerk van de Augsburgse Confessie, sterker door vervolging. [GAA, Archieven kerkenraad en ouderlingen Evangelisch-Lutherse gemeente, 127]

de dienende predikant zo lang mogelijk onbekend bleef.

Hoe de leden van de Antwerpse gemeente in moeilijke omstandigheden trouw probeerden te blijven aan hun geloof, blijkt op ontroerende wijze bij het overlijden van Maeyken Wijnrijcx. Haar zoon, Pieter Gielens, stuurde aan de Amsterdamse predikant Johannes Wilhelmi een uitvoerig verslag over het overlijden van zijn moeder.⁵⁶ Het sterfbed van een protestant zorgde in Antwerpen regelmatig voor spanningen en getouwtrek met de parochiepastoor⁵⁷ en dat was niet anders in het geval van Maeyken Wijnrijcx. Pieter Gielens stelde dat zijn moeder de aanvechtingen had doorstaan van de "geschoren Paus dienaers, die welcke haer tot diversche

manieren quamen bestormen in hare kranckeyt, haer gevende veel verleyden- de smeekende woorden als verleyders om haer af te trecken vande bekente- nisse der ghesonden leere". De pastoor die naar haar gestuurd was, pakte haar streng aan en zei: "Ghy sult sterven als een koey, peert, ja gelyck eenen hont soo verre ghy niet en begeert te ontfanghen die kercken rechten van onse moeder die heylighe Roomsche kercke ende men sal u begraven op ongewijde aerde daerin [men] katten en honden begraeft ende daer beneffens soo sult ghy eeuwichlick verdoemt sijn inden afgront vander helle ende meer andere verschrickely- cke woorden". Maeyken bleef bij al die beledigingen echter standvastig en repli- ceerde: "Mijn heer ick ben ghenoech versekert van mijne salichyt door die verdiensten Jesu Christi". Zestien uur voor zij overleed, ontving zij het Avond- maal en in haar laatste uren zei ze vaak: "Heer blijft bij mij want het wilt avont worden, Heere laet mij eewichlick byde vrome in u heylich huys wonen, heere stelt mij op uwen heylighen berch Sion op dat uwen naem eewelyck mach pry- sen, heer laet my heden met u wesen int paradijs, Jesus ghy sone Davits ontfermt u mijnder, soo ghij mij belooft hebt, want in uwen handen soo beveel ick mijnen gheest". Pieter noteerde dat er bij het uitspreken van die woorden zowel paapsgezinden als lutheranen aanwezig waren. Kort voor haar dood nam ze biddend de hand van al haar kinderen vast en met een lachende mond en "dry snackkens" ontsliep ze op 29 april 1614 in de Heer. Volgens haar wens maakte ze aan de lutherse gemeente van Amster-

56 Brief van 16 mei 1614, in: GAA, *Archieven Evangelisch-lutherse gemeente*, 127, los stuk.

Pieter Gielens vroeg om de brief voor te lezen aan de broeders van Amsterdam.

57 Marinus, 'De protestanten te Antwerpen', 341-342.

dam 12 gulden over, een gegeven dat andermaal de bijzondere relaties tussen de geloofsgenoten van beide steden onderstreept. Pieter Gielens merkte ten slotte nog op dat de “papen” niet wensten dat zijn moeder op het parochiekerkhof begraven werd, hoewel de familie daar een eigen graf en zerk had. Daarom brachten ze op 1 mei om tien uur 's avonds het lichaam van zijn moeder over naar het Geuzenkerkhof aan de stadsvesten. Pieter was daarbij vergezeld door wel 24 paar van de broeders van “onser gemeyn ten onder tcr uys”,⁵⁸

Nog voor het Twaalfjarig Bestand verstreek, droeg de centrale regering in maart 1620 aan de bisschop en de stadsmagistraat van Antwerpen op om maatregelen te treffen tegen de in Antwerpen aanwezige protestanten. Bisschop Johannes Malderus toonde zich alvast ijveriger dan de Antwerpse stadsmagistraat, een gegeven dat zich ook in de vorige jaren meer dan eens had voorgedaan. Met het einde van het Bestand in 1621 en het hervatten van de krijgsverrichtingen kwam ook een einde aan de vlotte contacten tussen de lutherse gemeenten van Antwerpen en Amsterdam. Bovendien achtte bisschop Malderus het moment gekomen om een bekeringsoffensief in te zetten. Op 20 mei 1622 gaf hij de Antwerpse stadspastors de opdracht om lijsten op

te stellen van diegenen die met Pasen in hun parochie niet te communie gingen en om minstens eenmaal per maand met hen te spreken. Het leverde een lijst op van 232 protestanten en de volgende jaren werd de situatie verder in het oog gehouden.⁵⁹ Slechts in een beperkt aantal gevallen vermelden de lijsten de precieze religieuze affiliatie. Er worden slechts zes doopsgezinden en acht lutheranen vermeld, al komen er in de lijsten wel meer lutheranen voor. Wat opvalt is dat er in verschillende gevallen een religieuze scheidingslijn doorheen de families liep.⁶⁰ In dergelijke gevallen was in het overgrote deel de vrouw rooms-katholiek, wat bij de parochiepastoor de hoop wekte op een bekering van de echtgenoot. Bij Arnout de Witte werd genoteerd dat hij samen met zijn vrouw protestants was, maar dat hun kinderen naar de katholieke kerk van het Kasteel gingen.⁶¹ De vrouw van Artus van den Bogaert, die de schoonvader was van Arnout de Witte, bleek katholiek en de pastoor hoopte dat Artus zich zou bekeren als er voldoende tijd was. Maar die laatste hoop bleek ijdel, want Artus daagde niet op voor een gesprek. Herman Rhetan woonde inmiddels in Stabroek en was daar gehuwd met een lutherse vrouw. Een andere Rhetan woonde aan de Engelse Beurs en was een “obstinatus” die zijn vrouw

58 Marinus, ‘Het verdwijnen van het protestantisme’, 268, merkt op dat een begrafenis op het Geuzenkerkhof als een vernedering werd beschouwd. De begraafplaats was niet beschermd en zerken mochten er niet geplaatst worden.

59 Een analyse van de lijsten in Marinus, ‘De protestanten te Antwerpen’, 332-338, met aandacht voor de geografische spreiding en de professionele rekrutering van de protestanten. Zie voor Malderus’ nauwe betrokkenheid bij het kerkelijke leven in Antwerpen en voor zijn houding tegenover de protestanten ook Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, 63-71.

60 Zie voor de problematiek van religieus gemengde families Kaplan, *Divided by Faith*, hoofdstuk 10, en de prachtige casestudy van Harline, *Jacobs vlucht*.

61 BAA, *Fonds Antwerpiensia*, 10, f. 192v°.

en anderen op het slechte pad bracht. De graanhandelaar Jacobus van Soest werd gekwalificeerd als een “obstinatus Lutheranus”.⁶² Ondanks de verdeeldheid binnen sommige families van Antwerpse leidinggevende lutheranen blijken zij zelf aan hun luthers geloof trouw te blijven. Tegelijkertijd geven de lijsten aan hoe de Antwerpse bisschop en de parochiepastoors hoopten protestanten te kunnen bekeren door hen persoonlijk aan te spreken. Daarbij werden ze echter niet alleen geconfronteerd met hardnekkige protestanten, maar ook met religieus onverschilligen. Zo noteerde de pastoor van de Sint-Jorisparochie “sed etiam multi hic habitant nullam habentes religionem” – velen bleken er geen religie te hebben!⁶³ De “plurimi Athei” die in de Sint-Andriesparochie woonachtig waren, wijzen wellicht in dezelfde richting.⁶⁴

Conclusie

Na jaren van relatieve vrijheid tijdens de jaren van de Calvinistische Republiek moest de lutherse gemeenschap van Antwerpen haar activiteiten in veel moeilijker omstandigheden ontplooiën. Alexander Farnese had in het capitulatieverdrag wel gedurende een periode van vier jaar gewetensvrijheid toegestaan, maar dat was mee ingegeven door een streven naar bekeringen en naar religieuze uniformiteit. Een vreedzaam samenleven in een context van duurzame en wettelijk gegarandeerde

co-existentie was in Antwerpen niet mogelijk. De centrale overheden, de bisschop, de reguliere orden, waaronder in de eerste plaats de jezuïeten, maar ook de plaatselijke parochieclerus zetten zich in voor een gerichte contrareformato-
rische actie. De Antwerpse stadsmagistraat schakelde zich na 1585 wel mee in in dat programma, maar de wethouders waren toch iets meer tot toegevingen bereid omdat zij steeds de economische belangen van hun stad in het achterhoofd hielden.⁶⁵

De achtergebleven Antwerpse lutheranen probeerden in de organisatie van hun kerkelijk leven zo ver mogelijk te gaan als de omstandigheden toelieten. Het geval van Gillis Rogge toont aan dat ze er niet voor terugschrokken om een erg ruime interpretatie te geven aan de bepalingen van het reconciliatietraaktat. Een geheime kerkelijke organisatie was – hoe elementair ook – immers ontoelaatbaar voor Alexander Farnese en dat principe werd later ook gehuldigd door aartshertog Albrecht. Op het vlak van de kerkelijke organisatie deed er zich een interessante evolutie voor. De Antwerpse lutheranen gingen na 1585 veel verder dan wat Maarten Luther in 1544 voor ogen had gehad. Hij had de Antwerpse broeders toen laten weten dat een huiskerk, waarbij predikanten in het geheim zouden preken en dopen en sacramenten zouden toedienen, absoluut verboden was. Dergelijke activiteiten moesten immers als “seditieus” gekwalificeerd

62 Ibid., f. 191v°, 192v°, 193r°-193v°, 240r°.

63 Ibid., f. 195r°.

64 Ibid., f. 196v°.

65 Zie voor een ruimer perspectief ook Marinus, *De Contrareformatie*, 71-84.

worden.⁶⁶ Dat advies was in de kringen van de Antwerpse lutheranen ongetwijfeld nog altijd bekend, maar na bijna vijftig jaar waren onder invloed van de Opstand en de groeiende confessionalisering de zaken grondig veranderd. Uit de getuigenissen van Gillis Rogge blijkt dat een predikant op geregelde tijdstippen geheime vermaningen hield en het bestaan van ten minste twee ziekentrousters wijst op nog een andere dimensie van een clandestiene organisatie. Of de Antwerpse lutheranen in de eerste jaren na de val van de stad de “Instructie dienende tot ordonnantie van der huijskercken in Andwerpen onder het cruijs” als uitgangspunt voor hun organisatie hanteerden, is niet zeker.⁶⁷

Tijdens het Twaalfjarig Bestand maakten de intense contacten met de dominante gemeente van Amsterdam en de grotere bewegingsvrijheid in het algemeen een hechtere organisatie mogelijk. De gemeente of ‘kerk onder het kruis’ beschikte toen meestal over een predikant en er was ook een consistorie met ouderlingen of ‘voorstanders’ dat zich blijkens de bewaard gebleven correspondentie boog over concrete vragen en problemen die zich in de gemeenschap voordeden. De gebruikte woorden voor ambten en organisatie doen denken aan de terminologie die

ook in gereformeerde kringen werd gehanteerd en er zijn ook parallellen – maar ook verschillen – met de bestuursreglementen die gebruikt werden in de lutherse kerken van Keulen en Aken.⁶⁸ Hoewel de Antwerpse lutheranen over een goede clandestiene organisatie beschikten, bleven hun kerkleiders toch voorzichtig. Het meningsverschil met de in Antwerpen dienende predikant Goswinus Mulhemius op de synode van Amsterdam in 1614 toont aan hoe verschillende situaties in de relatief veiligere Republiek tot andere interpretaties en praktijken leidden. De Antwerpse lutheranen dienden immers ook tijdens het Bestand op hun hoede te blijven voor mogelijke reacties van de wereldlijke en vooral de kerkelijke overheid. Na het Twaalfjarig Bestand brak er in ieder geval een moeilijkere periode aan waarin bisschop en plaatselijke clerus de contrareformatorische acties volop ontplooiden. Dat “religious diversity remained a distinct feature of the urban landscape in Antwerp, well beyond the expiration of the Truce and the resumption of the coordinated destruction in 1621”, zoals Wayne Te Brake recent stelde,⁶⁹ mag dan misschien wel waar zijn voor de jaren die onmiddellijk op het Bestand volgden, maar het is evenzeer duidelijk dat die diversiteit in de loop van de zeventiende verder werd uitgehouden.⁷⁰ Het gebrek aan

66 Het antwoord van Luther bleef niet bewaard, maar kan wel afgeleid worden uit het *Bedencken sommiger Christenen binnen Antwerpen der Confessien van Ausborch toege-daen aengaende der huijskercken [...]* 1579 in schrift gestelt, uitgegeven in Domela Nieuwenhuis, ‘Bijdragen tot de geschiedenis der “huijskercken”’, 401-418.

67 Estié, *Het plaatselijk bestuur*, 33-34 (speciaal noot 3), 52-54. De niet-gedateerde *Instructie*, die in 1855 nog geraadpleegd werd door F.J. Domela Nieuwenhuis, is inmiddels verdwenen. We beschikken over te weinig feitelijke gegevens om de ambten en taken omschreven in de *Instructie* aan de realiteit te toetsen.

68 Zie Estié, *Het plaatselijke bestuur*, 24-54.

69 Te Brake, *Religious War and Religious Peace*, 192-193.

70 Zie ook Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 51-53.

gegevens over de lutherse gemeenschap na 1622 zou daarom niet alleen met al dan niet toevallig bewaarde archiefbestanden te maken kunnen hebben, maar ook met een verschuivende realiteit.

Bibliografie

Archiefbronnen

Amsterdam, Gemeentearchief Amsterdam (GAA)

Archieven van de kerkenraad en van ouderlingen der Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam.

Antwerpen, Bisschoppelijk Archief Antwerpen (BAA)

Fonds Antwerpiensia.

Antwerpen, Stadsarchief Antwerpen (SAA)

Privilegiekamer.

Processen Supplement.

Vierschaar.

Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA)

Papieren van Staat en Audiëntie.

Spaanse Geheime Raad.

Delft, Gemeentearchief Delft

Archief van de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde gemeente te Delft.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek

Moderne Handschriften.

Uitgegeven en contemporain gedrukte bronnen

Articvlen, Ende conditien Vanden Tractate, aengegaen ende gesloten tusschen de hoocht. vanden Prince van Parma Plaisance, &c. Stadthoudere, Gouverneur ende Capiteyn Generael vanden Lande van herwaerts overe, inden name vande Co.Mat. van Spaengnien, als Hertoghe van Brabant ter eenre, Ende de Stadt van Antwerpen ter andere sijden: Den XVII. Augusti, M.D.Lxxxv. Antwerpen: zonder drukker, 1585.

Gilberte Degueldre (ed.), *Kadastrale ligger van Antwerpen (1584-1585). Proeve van reconstructie op de vooravond van de scheiding der Nederlanden.* Antwerpen: Stadsarchief, s.d., 13 dln.

Ferdinand Jacob Domela Nieuwenhuis (ed.), 'Bijdragen tot de geschiedenis der "huijskercken"'. *Godgeleerde bijdragen*, 29 (1855), 401-448, 481-507.

Simon Groenveld (ed.), *Unie - Bestand - Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden.* Hilversum: Verloren, 2009.

Johannes Hermanus Manné, *Nauwkeurige zo theologise als historise aenmerkingen over het werk der Reformatie.* Haarlem: Mozes van Hulkenrcy, 1719.

Hermann Meinert (ed.), *Die Eingliederung der Niederländischen Glaubensflüchtlinge in die Frankfurter Bürgerschaft 1554-1596. Auszüge aus den Frankfurter Ratsprotokollen.* Frankfurt am Main: W. Kramer, 1981.

Béatrice Nicollier en Henri Genton (eds.), *Correspondance de Théodore de Bèze.* Dl. XXVI (1585). *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, CCCXC. Genève: Droz, 2004.

J.S. Theissen en H.A. Enno van Gelder (eds.), *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1565-'68).* Utrecht, 1925-1942, 3 dln.

Laevinus Torrentius, *Correspondance.* Eds. Marie Delcourt en Jean Hoyoux. Parijs: Belles Lettres, 1950-1954, 3 dln.

Léon Van der Essen (ed.), 'Enige documenten betreffende de betrekkingen tussen Parma en de Jesuiten (1584-1590)', in: *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M. aangeboden* (Den Haag: Nijhoff, 1949), 138-143.

Secundaire literatuur

- Jos Andriessen, *De jezuieten en het samenhorighheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel, 1957.
- René Boumans, 'Le dépeuplement d'Anvers dans le dernier quart du XVIe siècle.' *Revue du Nord*, 29 (1947), 181-194.
- René Boumans, 'De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585'. *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 30 (1952), 741-798.
- Carsten Brall, *Konfessionelle Theologie und Migration. Die Antwerpener Gemeinde Augsburgischer Konfession im 16. Jahrhundert*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, Band 249. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Hanno Brand en Egge Knol (red.), *Kogge, Kooplieden en Kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk*. Groninger Hanze Studies, 4. Hilversum: Verloren, 2010².
- Keith Cameron, Mark Greengrass en Penny Roberts (red.), *The Adventure of Religious Pluralism in Early Modern France*. Oxford/Bern: Peter Lang, 2000.
- David Do Paço, Mathilde Monge en Laurent Tatarenko (red.), *Des religions dans la ville. Ressorts et stratégies de coexistence dans l'Europe des XVIe-XVIIIe siècle*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2010.
- Luc Duerloo, *Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598-1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*. Farnham: Ashgate, 2012.
- Paul Estié, *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse lutherse gemeenten. Ontstaan en ontwikkeling in de jaren 1566 tot 1686*. Amsterdam: Rodopi, 1987.
- Oscar Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Mark Greengrass, *Christendom Destroyed: Europe 1517-1648*. The Penguin History of Europe. Londen: Allen Lane, 2014.
- J. Happee, J.L.J. Meiners en M. Mostert (red.), *De Lutheranen in Amsterdam (1588-1988). Gedenkboek ter gelegenheid van 400 Jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam*. Hilversum: Verloren, 1988.
- Craig Harline, *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw*. Nijmegen: Vantilt, 2016.
- Martin Jhering, *Wandlungen und Aufbrüche. Der Weg der Niederländischen Gemeinde von Antwerpen nach Frankfurt am Main*. Schriftenreihe der Niederländischen Gemeinde Augsburgischer Confession, 1. Frankfurt am Main: Henrich Editionen, 2014.
- Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge (Mass.): The Belknap Press of Harvard UP, 2007.
- Harm Klueting, *Das Konfessionelle Zeitalter 1525-1648*. Stuttgart: Eugen Ulmer, 1989.
- J. Loosjes, *Naamlijst van predikanten, hoogleraren en proponenten der lutherische kerk in Nederland*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1925.
- Marie Juliette Marinus, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Kunsten van België. Klasse der Letteren, jg. 51, nr. 131. Brussel: Paleis der Academiën, 1989.
- Marie Juliette Marinus, 'De protestanten te Antwerpen (1585-1700)'. *Trajecta*, 2 (1993), 327-343.
- Marie Juliette Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Kunsten van België. Klasse der Letteren, jg. 57, nr. 155. Brussel: Paleis der Academiën, 1995.

- Marie Juliette Marinus, 'Het verdwijnen van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden'. *De Zeventiende Eeuw*, 13 (1997), 261-271.
- Guido Marnef, *Antwerp in the Age of Reformation: Underground Protestantism in a Commercial Metropolis 1550-1577*. The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Sciences, 114th series, 1. Baltimore/Londen: Johns Hopkins UP, 1996.
- Guido Marnef, 'Burgemeester in moeilijke tijden: Marnix en het beleg van Antwerpen', in: Henk Duits en Ton van Strien (red.), *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van Sint Aldegonde* (Hilversum: Verloren, 2001), 28-36.
- Guido Marnef, 'Protestant Conversions in an Age of Catholic Reformation: The Case of Sixteenth-Century Antwerp', in: Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en Marc Van Vaecck (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. (Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, vol. 3 - 2003. Leiden/Boston: Brill, 2004), 33-47.
- Guido Marnef, 'Antwerpen als bakermat van het Lutheranisme in de zestiende-eeuwse Nederlanden: van de vroege jaren twintig tot de Calvinistische Republiek (1577-1585)'. *Bulletin de la Société royale d'histoire du protestantisme belge*, 146 (2017) 2, 13-53.
- Geoffrey Parker, *Imprudent King: A New Life of Philip II*. New Haven: Yale UP, 2014.
- Alexandre Pasture, 'Le placard d'hérésie du 31 décembre 1609: sa portée juridique et son application pendant le règne des archiducs Albert et Isabelle (1609-1633)', in: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller* (Leuven: Recueil du Bureau, 1914, 2 dln.), II, 301-310.
- Alfred Poncet, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*. Brussel: Académie royale de Belgique, 1927-1928, 2 dln.
- J.W. Pont, *Geschiedenis van het lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*. Haarlem: de Erven F. Bohn, 1911.
- Etienne Scholliers, 'De eerste schade van de scheiding. De sociaal-economische conjunctuur 1558-1609', in: Jan Craeybeckx, Frank Daelemans en Frank G. Scheelings (red.), "*1585: op gescheiden wegen...*" (Colloquia Europalia, VI. Leuven: Peeters, 1988), 35-52.
- Violet Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)'. *Journal of Early Modern History*, 16 (2012) 2, 1-22.
- Wayne P. Te Brake, *Religious War and Religious Peace in Early Modern Europe*. Cambridge Studies in Contentious Politics. Cambridge: Cambridge UP, 2017.
- Alfons K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 1990.
- Léon Van der Essen, 'Alexandre Farnèse homme d'état chrétien', in: *Miscellanea Vermeersch* (Rome: Pontifica Univeristà Gregoriana, 1935, 2 dln.), II, 71-81.
- K.G. van Manen, (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2011.
- Jan Van Roey, 'De Antwerpse schilders in 1584-1585. Poging tot een sociaal-religieus onderzoek'. *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen*, (1966), 107-132.
- Jan Van Roey, 'De bevolking', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen: Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, 1975), 95-108.
- Klaas-Dieter Voss en Wolfgang Jahn (red.), *Menso Alting und seine Zeit. Glaubensstreit, Freiheit, Bürgerstolz*. Veröffentlichungen des Ostfriesischen Landesmuseum Emden, Heft 35. Oldenburg: Isensee, 2012.

Summary

The capitulation treaty of August 17, 1585 concluded between Alexander Farnese and the city of Antwerp granted the Antwerp Protestants a reconciliation term of four years. Within this period they had to convert to the Roman Catholic Church or to leave the city. This article highlights the difficult position of the Lutheran community in Antwerp during the four years reconciliation period and the Twelve Years Truce (1609-1621). The Lutherans who remained within the city walls had to cope with the deliberate counter reformation strategy of the Antwerp bishop and the clergy. Yet they succeeded to develop surviving strategies and to organize a Lutheran community “under the cross” as is clear from two exceptional sources: the judicial file of an arrested Lutheran and the correspondence exchanged between the leaders of the Lutheran community in Antwerp and in Amsterdam.

Personalia

Guido Marnef (1959) is gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen en verbonden aan het Centrum voor Stads geschiedenis van dezelfde universiteit. Zijn onderzoek focust op de protestantse en katholieke reformatiebewegingen in de Nederlanden, op de periode van de Opstand en op het culturele leven in de steden van de Nederlanden. Momenteel rondt hij een boek af over de Calvinistische Republiek in Antwerpen (1577-1585).
E-mailadres: guido.marnef@uantwerpen.be